

# עֵץ הַחַיִּים וְעֵץ הַדַּעַת

הרב יהודה מלמד

מעשה גן עדן וחטא אדם הראשון  
משקפים ומבטאים מדרגה בראשיתית קדמונית.  
מהו החטא בגינו נחסמה בפנינו הדרך אל העדן?  
האם ניתן לשוב לגן ולאכול מפרי עץ החיים?

---

הקריאה בפרשת בראשית מעוררת בנו תשוקה לדעת מהם 'עץ החיים' ו'עץ הדעת'. הרי מקובל וידוע שהתורה נוהגת בכל זמן ובכל דור, ואם כן מצווים גם אנו לא לאכול מעץ הדעת-טוב-ורע<sup>1</sup>.

מדברי התורה משמע שעץ החיים דבר רצוי הוא, ומאידך, מספרת התורה על להט החרב המתהפכת המונע את הדרך לעץ החיים. מהי החרב המתהפכת? האם אפשר בכל אופן להתגבר בעזרת ה' על המכשול<sup>2</sup>, לטעום מעץ החיים ולזכות לחיי נצח?

## עֵץ הַחַיִּים

נראה שמדרגת האדם קודם שאכל מעץ הדעת הייתה מדרגת עץ החיים. מה משמעות מדרגה זו? באר לנו מאור עולם, המהר"ל:

ולפיכך אצל אדם הראשון קודם שחטא והיה עם השם יתברך, לא היה בו תחבולות חכמה יתירה, והנחש שהיה ערום היה מנותק מן השם יתברך. ובערמת הנחש הסית גם כן את האדם שנאמר "ונפקחו עיני שניכם והייתם כא-להים יודעי טוב ורע". ודבר זה ידיעה יתירה חוץ מעצמו

1. סיפור חטא אדם הראשון והאכילה מעץ הדעת טוב ורע הם אמנם פרהיסטוריה, וההיסטוריה בצורתה הבהירה מתחילה רק מאברהם אבינו, אך דווקא בשל היותו קדמוני כליכך, הוא נוגע לרבידים העמוקים ביותר של נפש האדם והעולם. במידה מסוימת ניתן לומר שהתורה כולה מגיבה ומתייחסת למעשה זה ולתיקונו.

2. ואם תשאל: מה מקום לשאיפה זו, והלא ה' הוא ששם את להט החרב, ואיך נעבור על רצונו? על-כך נענה: דומה הדבר לשלושת השבועות שהשביע ה' את ישראל. אמנם גזירה א-להית הן, אך אנו מצידנו צריכים לשאוף להגיע למצב שתחבטל הגזירה, ונוכל לחזור לארץ-ישראל – לגן עדן.

של אדם ובחכמה זאת הסיר את האדם מן השם יתברך. כי ידיעת טוב ורע היא ידיעה יתירה אל האדם, כי הידיעה אל הרע אין צריך אל האדם, והוא שהיה גורם את המיתה לאדם. ואילו לא היה זה לאדם היה חי לעולם, כי כך ראוי אל התמים הנצחי. נתיבות עולם, נתיב התמימות פרק א

התמימות, אם כן, היא החיים, וההתחכמות היא היציאה מהיורש הטבעי והתמימות, ועל ידה באה מיתה.

אותו עניין עצמו ביטא ר' נחמן בדרך של סיפור:

והבן־מלך מחמת שהיה בו טוב כי נולד עם טוב והיו לו מידות טובות וישרות היה נזכר לפעמים היכן הוא בעולם ומהו עושה וכו' [כלומר: היה חוזר לאמונה ולתמימות]. אבל תכף כשהיה מתחיל להשתמש עם השכל חוזר ונתחזק אצלו החכמות של אפיקורסות הנ"ל.

סיפורי מעשיות, מעשה מז' בעטלירס, בתחילתו

בתחילת אותו סיפור מסופר על מלך שמסר המלוכה לבנו בחייו, ואמר לו "אני רואה שאתה עתיד לירד מן המלוכה". נראה שההתחכמות והאפיקורסות הללו הן אותה ירידה מן המלוכה, וזהו חטא אדם הראשון.

אותו רעיון מובע גם בסיפור "החכם והתם". החכם הוא האוכל מעץ הדעת. זוהי אותה חכמה שנוטלת מהאדם את שמחת החיים<sup>3</sup>, את האמונה<sup>4</sup>, ואת ההמשכיות<sup>5</sup>, ורק הייסורים ירפאוהו<sup>6</sup>.

ואילו התם – הוא הקשור בעץ החיים. הוא שמח בחלקו<sup>7</sup>, מלא אמונה<sup>8</sup>, יורש נחלת אבותיו וממשיכם<sup>9</sup>, ולא עוד אלא שתמימותו כוללת גם את החכמה<sup>10</sup>, כשהיא ממלאת את מקומה הנכון.

מדרגת עץ החיים היא מדרגת היחידים. היא מתוארת בדברי ר' יהודה הלוי:

בימינו אין אדם מגיע אל האמונה כי אם לאחר שעבר את כל מדריגות הכפירה המרובות... ורק יחידים וכמה מועטים נתנה להם מתנת

3. "והחכם היה מלא יסורים תמיד".

4. בכמה מקומות לאורך הסיפור: "ונסכם ביניהם [בין שני החכמים] שאין מלך כלל".

5. אחרי שמתו הוריהם של החכם והתם "התם שהיה במקומו נכנס לבית אביו וירשו, והחכם שהיה במדינות לא היה מי לקבל הבית ונעשה כלה ואבוד בית החכם, ולא נשאר ממנו כלום".

6. עיין סוף המעשה שם, שמסופר איך שטבעו שני החכמים ברפש ובטיט, והזעזוע מהמפגש הישיר עם הרוע, רק הוא הוא פתח אותם לאמונה בה' ובצדיקים.

7. "והיה רק מלא שמחה וחדוה תמיד" עיין שם.

8. השיב התם "אצל השם יתברך הכל אפשר ויכול להיות כהרף עין".

9. לעיל הערה 5

10. התם אומר לחכם שהוא יכול לכלול את "שלו", כשלחכם הרבה יותר קשה לכלול את התמימות של התם.

האמונה. שטבע הללו אין כל הדעות ההן פוגעות בהם, כי עומדים הם מיד על מקום הטעות אשר בהן מאמין אני כי אתה הנך אחד היחידים האלה.

ספר הכוזרי מאמר חמישי אות ב

אחר כל הדברים האלה – מדוע לא נאכל מעץ החיים? למה לא נחזור אל אותה תמימות שעימה החיים?

### להט החרב המתהפכת

הרצון הוא עצם החיים<sup>11</sup>. על-פי זה ניתן לומר שהיחס בין עץ החיים ועץ הדעת מקביל ליחס בין הרצון לחכמה. מבאר מרן הרב:

אלמלא אור החכמה החוגר כחוט הסקרא בין תחתית התגלות הרצון ועליונותו, היו טובעים בתהומות הרצון במקום רפשיו, באין מעמד.

אורות הקודש ג עמ' קי

בלא אור הדעת המבדיל בין טוב לרע לא היינו מבחינים בין הרצון הישר והפשוט לבין הרצון העיוור והשפל. אדרבה, ההתקרבות לעץ החיים בלא בירור הרע הייתה מזיקה: "פן ישלח ידו ואכל מעץ החיים"<sup>12</sup>.

עץ החיים, עולם הרצון, הוא שייך אל הרזיות – תורת הסוד – "מעייין האמונה וכל הרזיות הנמצאת עמה הולך ומפכה ממקור העדן של התגלות הרצון"<sup>13</sup>. אם כן, עד שלא ברר אדם את הטוב מהרע אין לו לגשת אל הסוד. כך כותב ר' צדוק:

לולא התשובה ודאי יוסיף להשתקע ברע [כלומר: על-ידי האכילה מעץ החיים] ולא יקרב לעץ החיים כלל רק כשיתעורר לשוב אז אפשר שיקרב לעץ החיים, והוא השגת פנימיות התורה. וידוע דמי שאין לבבו מנוקה מתאוות גופניות, אם ירצה להכנס לפנימיות החכמה והשגה, שאין שייך לו, נעשית לו סמא דמותא, כאחר שקצץ בנטיעות...

וכן כת ש"ץ שר"י נראה דנעשו נואפים על שעסקו בנסתרות, בעוד לבבם מלא תאוות.

תקנת השבין טו ד"ה ונאמר (עמ' 143)

להט החרב המתהפכת, הנזכרת במעשה אדם הראשון, באה אפוא לשמור על האדם שלא יקרב לעץ החיים בשעה שאינו ראוי. החרב תישאר שם עד אשר תושלם עבודת הדעת המבדילה את הטוב מן הרע. הזהירות מללמוד סתרי תורה שלא בטהרה, עליה דיברו גדולי הדורות, היא המשכו של עניין החרב המתהפכת, השומרת על דרך עץ החיים.

11. עיין אגרות הראי"ה שעט: "או אולי הרצון החופשי הוא עצמותם של החיים". ועיין עוד במאמרו של יהודה ברוינר "החכם והכסיל בספר משלי" בקובץ זה, במבוא, עמ' 79.

12. בראשית ג כב

13. אורות הקודש ג עמ' קח

## הדרך לעין החיים

נשוב ונשאל – החסומה הדרך אל עץ החיים? האם אבדו לגמרי התום והאמונה ועומק הרצון שהיו מנת חלקו של האדם קודם החטא? האם עדיין מאיימת עלינו החרב המתהפכת המונעת את הדרך לגן עדן? כבר מקדמונים מפורש שיש לנו דרך אל עץ החיים. בתרגום ירושלמי על התורה:

ארום אילן דחייא הוא אורייתא, כל דנטר לה בעלמא הדין הוי חי וקיים באילנא דחיי [תרגום: הרי עץ החיים הוא התורה, כל השומרה בעולם הזה חי וקיים בעץ החיים].

אם כן, עץ החיים גנוז בתורה, והתורה היא חכמה שלומדים אותה בכוח הדעת.

על-ידי הדעת מגיעים אל עץ החיים, והדברים מפורשים במשלי:  
עץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה מאושר.

משלי ג יח

וכך גם בדברי הרב:

האמונה ביפעת הרצון היא קשורה. ומתלבשת בעדי תפארת החכמה להגלות לעין כל נשמה...  
והגנוז בגלוי מתלבש. החכמה בתור גוית הרצון, שהוא נשמתה בקרבה, באה ומשחקת לפניו בכל עת, משחקת בתבל ארצו. אורות הקודש ג עמ' קט  
על-ידי החכמה מגיעים אל האמונה – יפעת הרצון. על-ידי הגלוי מגיעים אל הגנוז.

## בדבר שנתקלקלו בו נתקנו

ישאל השואל: והלא החכמה עצמה היא זו שגרשתנו מארצות החיים, ואיך תהיה דווקא היא הרפואה ותהווה את הכלי שבו מופיעים החיים?  
נענה ונאמר: אדרבה, זהו סוד החיים, שאותה אנושיות העלולה ביותר להרחיק מה', היא עצמה הכי מסוגלת לקרב אליו<sup>14</sup>.

14. ראה ברכות מ ע"א: "שבדבר שנתקלקלו בו נתקנו". ועיין שם ובכראשית רבה פרשה טו ו, דעות שונות מה היה עץ הדעת: חיטה, תאנה, גפן (יין), אתרוג. המעניין הוא שבכל מינים אלו יש תיקון או מצווה: בחיטה – מצה, ביין – נסכים וקידוש, באתרוג – נטילתו, ובתאנה עשה להם חגורות. נראה שבעומק הדברים עץ הדעת ועץ החיים אחד הם, באופן של קלקול הוא מופיע כ'עץ-הדעת-טוב-ורע', ובדרך של תיקון הוא מוביל ל'עץ-החיים'. כל המצוות הללו הן לפי דברינו תיקון לחטא אדם הראשון.

...השכל, שהוא דוקא הוא מכסה יותר מכל את הענין הא-להי, מפני שיעלה במחשבה שיש כאן כוח שכלי מיוחד שעושה את הציורים השכליים. אבל על-ידי ההרגל הטוב, של הקשבת קול ד' בכל דבר, מתגלה אליו קול ד' גם בשכל, ואז דוקא בשכל ימצא את ההתגלות הא-להית האמתית. אורות הקודש א עמ' רסח

ישנה כאן הבחנה חשובה: יש חכמה שהיא חיצונית לאדם, המנסה לבנות נקודת מוצא אחרת נפרדת, ויש חכמה שהיא הבעה, הבהרה של הפנים – התגלות.

וזוהי חכמת התורה הנקראת בספר משלי "חכמה" סתם, שהיא פועלת על רצונו של האדם, ומשנה אותו לטובה.

ואדרבה, תנאי הוא<sup>15</sup> בלומד החכמה שרק אם יחבר אותה אל הרצון אז היא תאיר בקרבו:

האמונה כשהיא אובדת את מקורה, את יסוד התגלותה הרצונית, אם תאחו רק במושג הגלוי של חכמה הרי היא אובדת את דרכה, ומפסקת את כח חייה העיזיים. אורות הקודש עמ' קי

דברים נפלאים מוסיף ר' נחמן:

וכמו שצריכין לקרות את אחד, קורין אותו בשמו, כן כשצריכין לקרות את חיי החיים כדי להמשיך ממנו חיים ואריכות ימים צריך לקרות אותו בשמו, כביכול, ושמו הוא התורה כנ"ל...

היינו שעל-ידי עסק התורה דווקא הוא קורא את החיים כנ"ל... כי כשמקבלין את החיות צריך לקבלם במידה. כי בלא מידה וצמצום אי אפשר לקבל את החיות מהשם יתברך, מחמת ריבוי אור. כי ריבוי השמן גורם כיבוי הנר... וזה זוכין על-ידי עסק התורה. כי התורה הוא שמו של הקדוש ברוך הוא... היינו ששם נגבל החיות מחי החיים.

ליקוטי מוהר"ן נו, "וביום הביכורים"

מר' נחמן נלמד שזקוקים אנו לדעת שתברר את הטוב מהרע לפני שנגשים אל עומק החיים. אך לא רק בגלל סכנת העיוות והסילוף, שקיימת כשבא אדם אל עץ החיים עם תאוות, אלא גם כשמוצא האדם עצמו טוב אינו יכול לאחוה בחיים, מפני ריבוי שם ושיטפס ואין סופיותם. רק על-ידי הדעת מתלכשים החיים באופן שהאדם יכול לקבלם.

אם כן, אין לנו דרך אל עץ החיים אלא על-ידי אור הדעת הנמצא בתורה.

15. זוהי תורה לשמה, אך יש לציין שחכמת התורה פועלת מצד עצמה על האדם, כי חיבורה לרצון עצמי הוא. לעומתה, בסתם חכמה ימצא האדם את קול ה', רק על-ידי התכוונות המיוחדת.

## בירור בירורים והעלאת עולמות

ניתן לראות את עץ החיים כטבע, כקדושה שבטבע. עץ הדעת הוא כוח הבחירה, יכולתו של האדם לשפוט ולבחור בטוב מן הרע.

לפי זה, בזמננו אין לנו דרך אל הטבע עצמו, אין אפשרות שהטבע יוביל, והמוח צריך להיות שליט על הלב. לפני החטא היה הלב כולו טהור, כולו טוב, ואז היו הולכים על פי מה שמאיר מן הלב. ועכשיו – הלב צריך להתברר על-ידי הדעת.

עבודת הדעת נקראת 'עבודת הבירורים', ודרגת עץ החיים נקראת בלשון הרב 'העלאת עולמות'.

ישנן שתי שאיפות אציליות: בירור הבירורים והעלאת עולמות. הראשונה היא מידת כל אדם, ועבודת הצדיקים של הדורות קשורה ברעיון יסודי זה. והשניה היא מידת יחידי עולם, ואבות עולם, שאור רוח אפינו משיח ד' זורח בהם. ערפלי טוהר עמ' כ

המגמה המשיחית היא העלאת העולמות, דרגת עץ החיים.

וישי, שהוא מאותם שמתו מעטיו של נחש [כלומר: הוא למעלה מחטא אדם הראשון], היה מהעוסקים בהעלאת העולמות שאינם צריכים שום מגמה חוץ מעצם נטיותיהם. שם עמ' כא

ישי היה יכול ללכת על-פי נטיותיו הטבעיות, כיוון שהן עצמן קודש.

דבר זה מבוטא במדרש:

עכשיו תורה נתתי לכם, לעתיד לבוא חיים אני נותן לכם.

מובא באורות הקודש ג עמ' קו<sup>16</sup>

דהיינו, שלעתיד יתעלה העולם למדרגה שהטבע עצמו יאיר, ולא יצטרכו לעבודת הדעת<sup>17</sup>, ותהיה התורה טבעית לאדם כמו שהיה אצל האבות שקיימו כל התורה כולה<sup>18</sup> מתוך נטייתם הטבעית.

"אבל" אומר הרב "ההדרכה אל מעלה רוממה זו היא בנצירת הדרך המכשיר המבדיל בין הטוב ובין הרע"<sup>19</sup>.

16. מדרש זה מובא בלשון זו במקומות רבים, וכנראה שהוא על-פי המדרש הבא: "אמר הקב"ה לישראל: בעולם הזה היתה רוחי נותנת בכם חכמה, אבל לעתיד לבא רוחי מחיה אתכם, שנאמר 'ונתתי רוחי בכם וחייתם' (יחזקאל לז)" שמות רבה פרשה מח ד.

17. אבל תהיה דעת, כמו שנאמר "כי כולם ידעו אותי למקטנם ועד גדולם" (ירמיהו לא לג).

18. יומא כח ע"ב; קידושין פב ע"א; בראשית רבה פרשה פב יד

19. אורות הקודש ג עמ' קז למעלה

## עבודת החיים

כשאנו מתבוננים בנאמר עד כה, נדמה שמותר לשאול: האם התקרבו קצת אל המעלה הרוממה הזו? נכון, ודאי שעדיין הדרך הסלולה היא להאיר את החיים באור הדעת, אבל האם יש מקום לתת אמון בנטיות הספונטניות, בטבע הישר של הנפש, או שעדיין יש לחשוש שרצונות עיוורים יופיעו ולא רצונות מעולים?

נראה שוראי הדעת צריכה להנהיג, והשכל הוא המושל, וכדברי ריה"ל בכוזרי<sup>20</sup>, אבל גם בסדרי העולם השתנו היחסים בין השלטון ובין העם, והיום שלטון הגון יהיה כזה שאיננו שולט על נתיניו ביד רמה ובהטלת אימה, אלא נותן את מירב החופש לאזרחים, ומשתדל להיות קשוב לצרכיהם ובקשותיהם. לפעמים יודע המנהיג שהלך רוחו של העם יכול להיות משהו פנימי, והלך רוח זה הוא לו העצה הטובה מכל יועציו וחכמיו.

אף בהנהגת השכל את כוחות הנפש כן: לא בהטלת אימה וחדנות כלפי נטיות הנפש שמא הכל עצת היצר, שמא הכל בא מהכוחות האפלים בנפש, תהיה תפארתו של השכל. בבשלותו הוא ייתן אמון יסודי כלפי הכוחות הללו, ויידע שיש בהם צדדים עליונים וגם צדדים תחתונים, ביניהם יבחין: לעליונים יהיה קשוב, ויראה בהם גם תמרורים שמאירים את הדרך, ואת השפלים יברר ויתקן.

האדם הישר צריך להאמין בחייו, כלומר שיאמין בחיי עצמו והרגשותיו ההולכות בדרך ישרה מיסוד נפשו, שהם טובים וישרים, ושהם מוליכים בדרך ישרה. התורה צריכה שתהיה נר לרגלו, שעל ידה יראה את המקום ששם הטעות עלולה, שלפעמים תתע הנפש בתהו לא דרך. אבל המעמד התמידי צריך להיות הבטחון הנפשי. אורות התורה יא ב

סוף דבר הכל נשמע: הדעת היא המנהיגה את החיים אבל צריכה להיעזר באמון ובנאמנות כלפיהם. היא איננה בשום אופן תחליף לחיים, אלא הכשרון המסוגל ביותר לגלותם, לבררם ולשכללם.

20. "החסיד הוא המושל, שהרי כל חושיו וכחותיו הנפשיים והגופניים סרים אל משמעתו, והוא מנהיג אותם הנהגה מדינית ממש" (מאמר שלישי ה). בהמשך דבריו הוא מייחס את ההנהגה הזאת לשיפוט השכלי.